

U antici se pretpostavljalo da duše imaju krila i da lete u rojevima ili jatima pa su vizualizirane kao pčele, leptiri, šišmiši i, najviše, ptice. U kasnoj antici i ranom kršćanstvu krilate duše koje lete u sredini zraka izjednačene su s anđelima. Razlikuju se i oni prokleti od onih spašenih, kao što se razlikuju nebeski anđeli od palih anđela, a onda se u priči o svetom Brendanu pojavljuju ptice koje pjevaju psalme i to su zapravo neutralni anđeli koji se nisu pridružili Luciferu, ali nisu ni pristali uz nebo i zato su kažnjeni u paklu, a dobivaju poštedu nedjeljom. Nije jasno odakle su neutralni anđeli došli u ovu priču: oni ne figuriraju u Bibliji, nisu teološki prihvatljivi i još uvijek ne znamo odakle su se stvorili. No postali su popularni u folkloru i književnosti tijekom srednjega vijeka i renesanse, pa i do danas, iako su teolozi negirali njihovo postojanje.

Ključne riječi: ptice, duše, anđeli, neutralni anđeli, pali anđeli

Kako izgleda ljudska duša? Ako postoji, ako ima supstancu i karakter, mora imati nekakav izgled. Stari svijet kojim su dominirale izrazito vizualno orijentirane civilizacije, davao je različite odgovore na to pitanje.

Jedan od najranijih i najčešćih odgovora je: duša izgleda kao ptica. Već u Egiptu vidimo pticu s ljudskim licem. To je Ba (*b3*), jedan od najvažnijih religioznih simbola koji nalazimo od samog početka pa do kraja egipatske religioznosti. To ne znači da se može točno definirati što je Ba. S jedne strane to bi trebala biti esencija pojedinca za života koja će preživjeti nakon smrti. Zbog toga se Ba povezuje sa zagrobnim životom. Taj razvoj ideje Ba prema značenju izvanljudskog entiteta bilo kojeg pojedinca, a ne samo bogova, čini se da se razvija krajem Starog kraljevstva.¹ Hijeroglifski znak Ba, ptica s ljudskom glavom, pojavljuje se u Srednjem kraljevstvu i označava zagrobnu bit pokojnika.² Likovni prikazi Ba kao ptice s ljudskom glavom nalaze se od Novog kraljevstva, a da je ideja ranijeg porijekla može se vidjeti u *Raspravi Čovjeka s njegovom Dušom*, jednim od slavnijih egipatskih književnih tekstova iz doba Srednjega kraljevstva, s početka 2. tisućljeća pr. Kr.³ Figurice sitne plastike koje prikazuju Ba kao pticu s ljudskim licem pojavit će se tijekom 18. dinastije. Ti likovi predstavljaju jedan od načina kako pojedinac nastavlja postojanje nakon smrti. A natpis na kenotafu Setija I. (19. dinastija) sugerira da taj entitet odlijeće kao ptica, jer ima prirodu ptice, i da živi ne mogu vidjeti pticu s ljudskom glavom.⁴ U vrlo složenom i još uvijek nedovoljno jasnom egipatskom religioznom sustavu ne nalazimo izriječom rečeno da je duša ptica, ali tekstovi i ikonografija Ba upućuju na to da je vizualizacija duše bila tomu vrlo bliska.

Istu sliku duše možemo naslutiti i na drugoj strani Sredozemlja, u mikenskoj Grčkoj. Krilata pokojnica na kasno mikenskom larnaku iz Tanagra sugerira da se duša zamišljala krilatom, a

¹ Gresseth 1964, str. 94; Allen 2011, str. 6; Janák 2014, str. 1, 5.

² Janák 2014, str. 5.

³ Allen 2011, str. 4, n. 4.

⁴ Casini 2015, str. 9–10.

brojne ptice koje vidimo na poklopcima tih larnaka navode na pomisao da su krila pripadala ptici.⁵ Može se spekulirati da je duša već tada bila koncipirana kao mala poput ptice. Moguće je da freska iz kulturnog centra u Mikeni, na kojoj se vide dva mala lika, jedan crn, drugi crven, kako lebde između dviju žena, prikazuje nešto poput toga. Likovi nemaju krila i ne možemo ih izravno povezati s pticama, ali cijela scena izaziva rasprave jesu li to duhovi mrtvih (*keres*), duše (*psukhai*) ili *eidola* (sitni likovi koji simboliziraju duše mrtvih).⁶ Pri tom nije nužno ideju o duši kao ptici dovoditi iz Egipta u Mikenu. Vidjet ćemo poslije da krilata bića koja se okupljaju u jata ili rojeve da onda zajedno odlete nekamo pružaju uzor za predodžbu duša mrtvih na širem području istočnog Sredozemlja i vjerojatno su starija od egipatske i ostalih brončanodobnih civilizacija.⁷ Ipak, bile su razvijene i teorije da je predodžba grčkih sirena, pjevačica koje odvođe duše na onaj svijet, i kao ideja i kao ikonografija, porijeklom od egipatske Ba, ptice s ljudskom glavom.⁸

Paralelno s predodžbom duše kao ptice vjerojatno se pojavljuje još jedna, a to je duša u obliku leptira. Emily Vermeule je predložila da su leptiri prikazani na zlatnim listićima iz Grobnog kruga A u Mikeni zapravo duše mrtvih.⁹ Kad promotrimo kako su leptiri u kasnijim vremenima u Grčkoj često predstavljali duše pokojnika, ovaj prijedlog postaje prilično prihvatljiv.

Grci su nam ostavili mnogo više podataka o pretpostavljenom izgledu duše. Književne metafore prikazuju ih kao pčele, leptire, šišmiše i ptice. Čini se da je jedan od najranijih oblika koji duša na putu Onamo može uzeti, pčela, iako je naš najraniji izvor za to fragment Eshilove tragedije *Psukhagogoí* (F 237a).¹⁰ Pčele i mrtvi povezuju se davno prije Eshila i nemamo razloga smatrati da je riječ o kasnom razvoju. Vidimo isto i u Sofoklovom fragmentu gdje roj mrtvih (*smēnos*) zuji i uspinje se. Predodžba se nalazi i kod orfika, a Porfirije (*De antr. nymph.* 18) veli da duše mrtvih na putu prema novom rođenju zovu *mélissai*.¹¹ Posebno je zanimljiva gema na kojoj je prikazan Hermo koji izvodi mrtvog iz pitosa, a iznad njega lebdi pčela-duša.¹²

Jedan od najljepših opisa ostavio je Vergilije u 6. knjizi *Eneide*, kad Eneja u Podzemlju gleda mrtve na obali Lete (*Aen.* 6. 706–709):

*Naroda ovdje je mnogo od koljena svakog i soja,
čine se kao kad ljeti uzvrve marljive pčele,
zuje i brenče i bruje i zükōm ispunjava polja
tražeći različno cvijeće i ljiljane nježne i bijele.*

(preveo Bratoljub Klaić)¹³

⁵ Vermeule 1979, str. 65, fig. 23: larnak iz Tanagre u Beotiji, kolekcija Dr. Ludwig, Aachen, slika od Antikenabteilung, Staatliche Kunstsammlungen, Kassel.

⁶ Burgess 2004, str. 47.

⁷ Kao na primjer zidna slika iz Çatal Hüyük (svetište VI.B.8) gdje se vide krilati insekti nalik na leptire među ornamentima nalik na cvjetove. Nemamo pokazatelja zašto su ta krilata bića privukla pažnju neolitičkih ljudi i ne znamo njihovo značenje, ali je činjenica da su prikazani. Mellaart 1967, str. 163, fig. 46.

⁸ Gresseth 1970, str. 203 i n. 3.

⁹ Vermeule 1979, str. 76; Burgess 2004, str. 49.

¹⁰ *Aeschylus III, Attributed Fragments*, Alan H. Sommerstein, Loeb Classical Library, Cambridge Mass, Harvard University Press, 2008, str. 270–271.

¹¹ Norden 1903, str. 299–300, ad *Aen.* 706–707; Thomas 1978, str. 32; Ogden 2001, str. 223.

¹² Cook 1914, str. 469, fig. 325; Elderkin 1939, str. 207.

¹³ *Hunc circum innumerae gentes populique volabant,
ac velut in pratis ubi apes aestate sereno
floribus insidunt variis et candida circum*

Hendrik Wagenvoort posebno je obratio pažnju na okupljanje duša na određenim mjestima, gdje se roje poput pčela i onda odlijeću na Onaj svijet. On je istaknuo neke dijelove grčkog svijeta za koje se vjerovalo da se mrtvi ondje okupljaju, pa ističe Dardaniju (u Trakiji i u Troadi), Tesprotiju u Epiru, Ftiotidu u Tesaliji, Sikion kraj Korinta, kraj oko Pila u Meseniji, Herakleju Minoju na Siciliji, Aheruziju u južnoj Italiji i područje zvano Makarija između Herakleje i Posidonije u Lukaniji.¹⁴

Leptiri se također roje i odlijeću kao oblak pa tako od Aristotela (*Hist. an.* 551a 14) doznajemo da duša (*psukhe*) može imati oblik leptira.¹⁵ Ista će se predodžba nastaviti u rimsko vrijeme kad na slavnom „Prometejevom sarkofagu“ nalazimo Prometeja koji oblikuje čovjeka i Atenu koja mu daje dušu u obliku leptira.¹⁶ Uskrsnuće suhих kostiju iz Ezekijelove vizije (Ezek. 37: 9–10) prikazano je sredinom 3. st. pr. Kr. na freskama Sinagoge u Duri Europos. Tu su duše mali ženski likovi s velikim leptirovim krilima.¹⁷

Šišmiši su noćna bića, prilično odbojna izgleda i također lete u jatima. Usporedba mrtvih i šišmiša pojavljuje se u *Odiseji* (24. 1–10) i već je tu rečeno sve o njihovu izgledu:

*Uto ubijenih duše prosaca Kilenjanin zovne
Hermija ....
Palicom zamahne tom, i cvrčeci duše polete.
Kao što kada cvrče unutra u spilji strašnoj
Slijepi miši i l'jeću, iz povorke kadano koji
Spadne sa st'jene, u redu gdje jedan se drugoga drže:
Tako cvrčahu duše prosaca, dok je ispred njih
Vlačnim putovima izbavitelj Hermija išo.*

(preveo Tomo Maretić)¹⁸

Ova je moćna usporedba imala dugotrajan utjecaj pa i Aristofan (*Aves*, 1296, 1553–1564) duha Herefonta opisuje kao šišmiša:

*Odmakne se ko Odisej
Kad odozgo pojavi se
Slijepi miš Herefont da bi
Posisao devi krv.*

(1560. – 1563., preveo Mladen Škiljan)¹⁹

Lako možemo pretpostaviti da je slika roja ili jata duša potekla iz prirode: posvuda su mogli vidjeti jata ptica kako se komešaju zrakom, rojeve pčela, rojeve leptira i šišmiša također. No da bi

lilia funduntur, strepit omnis murmure campus.

Virgilio, *L'Eneide*, ed. Giuseppe Lipparini, vol. II, Milano, Istituto editoriale Italiano La Santa, 1928; Publije Vergilije Maron, *Eneida*, preveo i komentirao Bratoljub Klaić, Zagreb, Zora – Matica hrvatska, 1970; Wagenvoort 1971, str. 123; Ogden 2001, str. 223.

¹⁴ Wagenvoort 1971, passim.

¹⁵ Burgess 2004, str. 49; Martin 2016, str. 4; H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996, s. v. ψυχή.

¹⁶ Rim, Kapitolinski muzeji, Barasch 2005, str. 14–15, fig. 2.

¹⁷ Barasch 2005, str. 15. A u srednjemu vijeku u 12. st. vidjet će se na mozaicima sv. Marka u Veneciji gdje je duša koju Bog stavlja u Adama mali ljudski lik s leptirovim krilima. Ibid. 15.

¹⁸ *Homerova Odiseja*, preveo Tomo Maretić, priredio Stjepan Ivšić, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.

¹⁹ Aristofan, *Izabrane komedije*, preveo Mladen Škiljan, Zagreb, Školska knjiga, 2000; Ogden 2001, str. 223–224; Burgess 2004, str. 35.

uopće mogli prisposodobiti okupljanje duša u jatima i rojevima morala je postojati prije toga ideja da duša ima krila i da leti. Platon u *Fedru* (247c, 249a) zamišlja boravište blaženih u mjestu iznad neba (ὑπερουράνιον τόπον) koje je dostupno samo dušama koje su dobile krila. Ovo je u neku ruku uvod u kasnije mišljenje da su se Otoci blaženih nalazili na nebu.²⁰ Ponovo u *Fedonu* (107 d 5 – 108 b 3) Platon daje svoju verziju kraja života: čovjeka koji je umro njegov *daimon* vodi do mjesta gdje se svi okupljaju i odakle će krenuti u sljedeći svijet, pretpostavljamo kao jato ili roj. Seneka je pak u tragediji *Edip* (598–607) u usporedbu mrtvih koji lete u jatu (*ut nebulae leves volitant*) i ispuštaju glasan zvuk upleo i ptice i lišće i vjetrove i aluziju na pčele.²¹

Najčešća usporedba i kod Grka i kod Rimljana ona je s pticom. Homer u *Odiseji* (11. 605–606) pjeva:

*Okolo njega mrtvaci zašušte kakono ptice,
Na sve se strane razlete,...*

(preveo Tomo Maretić)

Moguće je da je izjednačenje duše i ptice naglašeno i definirano tijekom 7. st. pr. Kr. i da se razvija do 5. st. pr. Kr. Sofoklo (*Oed. Tyr.* 175–177) ne opisuje mrtve u Podzemlju poput Homera, ali daje sliku duše koja napušta tijelo na umoru:

*Zato vidiš jednog za drugim gdje, poput ptice
lakokrile, brže od bijesnog ognja, odlijeće
na obale podzemnog svijeta.*

(preveo Bratoljub Klaić)²²

Riječ je o vrlo ustrajnoj predodžbi koja je potrajala do kraja antike. Vidimo je i u filozofiji i poeziji i epitafima. Kalimah u jednom epigramu kaže da je Leontih nastradao na moru i sada, poput zovoja (αἰθνία) luta morem (*Epigr.* 58. 4). Ista ideja može se vidjeti u tekstu Antonina Liberala (*Met.* 37) gdje govori o sudbini Diomeda i njegovih drugova. U većini izvora stoji da su Diomedovi ljudi nakon herojeve smrti pretvoreni u ptice, no Antonin Liberal kaže da kad su ilirski gusari pobili Dorane dok su obavljali pogrebne rituale za Diomeda, Zeusovom voljom njihova su tijela nestala, a njihove su se duše pretvorile u ptice.²³ Čitav taj splet ideja i spekulacija dobiva vrlo jednostavan sažetak kod Ateneja (8. 49, 393 e-f) koji prenosi konstataciju iz Bejeve *Ornitologije* da su sve ptice nekoć bile ljudska bića.²⁴

Takva krilata duša leprša iznad groba i drže je krila. Ona je bila ljudsko biće, a sada je ptica, no možda je i dalje pola čovjek, pola ptica, pticoliki čovjek – to nije precizno određeno. Grčke predodžbe duše ne možemo prihvatiti statički i reći „Grci su dušu zamišljali tako“. Njihove su se ideje razvijale, razvijale su se predodžbe, a s njima i ikonografija. Osim toga, cijelo to vrijeme nije

²⁰ Séchan 1955, str. 12.

²¹ L. Annaeus Seneca, *Tragoediae*, ed. Rudolf Peiper, Leipzig, B. G. Teubner, 1921; Kidd 1995, str. 220; Ogden 2001, str. 224.

²² v. 177: ono što je Klaić preveo „na obale podzemnog svijeta“ doslovno u grčkom tekstu glasi „na obale zapadnog boga“. *Grčke tragedije*, priredio Milivoj Sironić, Zagreb, HENA COM, 1998; Norden 1903, str. 165; Clark 1970, str. 248–249; Thaniel 1971, str. 237, 242–243; Vermeule 1979, str. 8; Friedrich 1997, str. 310; Ogden 2001, str. 223; Barasch 2005, str. 13.

²³ αἱ ψυχὰὶ δὲ μετέβαλον εἰς ὄρνιθα, *Mythographoi, Scriptores poeticae historiae Graeci*, edidit Antonius Westermann, Brunsvigae, Georgius Westermann, 1843; Gagé 1972, str. 763; Katičić 1995, str. 358.

²⁴ Athenaei Naucratis *Dipnosophistarum Libri XV*, recensuit Georgius Kaibel, vol. II, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1887; Georgiadou – Larmour 1998, str. 94.

postojala samo jedna predodžba, nego nekoliko njih paralelno, što je i normalno kad se uzme u obzir golemo i prastaro kulturno nasljeđe. Ono što jest sigurno je to da je duša mala i pritom nosi odlike pokojnika. Materijalno duša je *eidolon* pokojnika (ψυχαι εἰδῶλα kaže Platon u *Fedonu*, 80 d 5 – 81 c 9).²⁵

Cijeli taj sklop predodžaba Grci su vizualizirali na antičkim bijelim lekitima kao mala, crna ljudska bića s krilima (*eidola*) koja lijeću oko prizora odlaska na Onaj svijet. Oni lepršaju oko Harona i njegova čamca i oko pokojnika ili pokojnice koji se ukrcavaju.²⁶ Primjera je toliko da ih je teško sve nabrojiti pa možemo istaknuti samo one najslavnije. Na lekitu iz Atene vidimo Harona okruženog jatom krilatih likova i taj se lekit citira gotovo uvijek kad se govori o izgledu grčke duše.²⁷ Drugi je najpoznatiji primjer lekit iz Jene na kojem je prikazan Hermo koji kerikejom upravlja izlijetanjem malih krilatih likova iz golemog pitosa. Ovaj se lekit mnogo citirao zato što se smatra prikazom prvog dana svetkovine Antesterije koji se zvao Pitoigije (otvaranje pitosa) i kad se mislilo da duše pokojnika izlaze u svijet među žive. Mi ga izdvajamo zato što su opet prisutne psihe u jatu.²⁸ Ako tražimo ekvivalent u književnosti lekitu iz Jene, možemo ga naći kod kršćanskog pjesnika Prudencija (*Contr. Symm.* 1. 424): (*video*) *caeruleasque animas atque idola nigra volare* [*vidim*] *kako lete tamne duše i crni idoli*.²⁹ Iako ovaj lekit i Prudencija dijeli 800 godina i potpuno nova vjera, čini nam se da gledamo isti prizor. Isti prizor vidimo i u slavnim Vergilijevim stihovima (*Aen.* 6. 309–312) gdje duše u Hadu uspoređuje s liščem i jatom ptica:

*U tolikome mnoštvu, kad jesen prvom zahladni,
Pada po šumi lišće, i od mora debelog ptice
Prema zemlji se tako gomilaju, kada ih zima
Preko pučine pogna i tjera u krajeve tople.*

(preveo Tomo Maretić)³⁰

Ovo je posebno zanimljiva usporedba s pticama selicama, jer upravo se selice, prije leta na jug, okupljaju u velikim jatima, lijeću kao oblaci nebom i onda odlaze iza horizonta. Točnije, iza mora (*trans pontum*), kako kaže Vergilije. A što je iza nepoznatog mora na zapadu? Svijet mrtvih prema Homeru, Otoci blaženih prema Heziodu. Možda je zato u kasnoantičko vrijeme leksikograf Hezihije sintagmu *Okeanoio Poron* protumačio kao „zrak u koji odlijeću duše mrtvih“. Ovo zaista nije lako razumjeti, jer *poros* znači prijelaz preko tjesnaca, tjesnac, putove mora i na kraju more

²⁵ Vermeule 1979, str. 31, 218, n. 53; Barasch 2005, str. 13–14.

²⁶ Ogden 2001, str. 221: mali lik leti ispred Harona, lekit iz oko 460. – 450. g. pr. Kr., Oxford, Ashmolean, fig. 16; Martin 2016, str. 13: krilati lik pruža ruke prema Haronu, bijeli lekit iz oko 500. – 450. g. pr. Kr., Tymbos slikar, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum, fig. 6; usp. Burgess 2004, str. 35.

²⁷ Bijeli lekit iz oko 475. – 425. g. pr. Kr., Atena, Nacionalni muzej, 1926, Sabouroff slikar, Vermeule 1979, str. 8, 30, fig. 4; Martin 2016, str. 20–21, fig. 9.

²⁸ Bijeli lekit iz oko 470. g. pr. Kr., Jena, Friedrich Schiller Universität, Sammlung Antiker Kleinkunst, V 225, Tymbos slikar, Harrison 1962, str. 43–44, fig. 7; Vermeule 1979, str. 217, n. 46: nije sigurna da je riječ baš o prikazu Antesterije; Martin 2016, str. 12 i n. 67.

²⁹ *Prudentius*, with an English translation by H. J. Thomson, vol. I, Loeb Classical Library, London, William Heinemann Ltd, Cambridge Mass, Harvard University Press, 1949.

³⁰ *quam multa in silvis autumnis frigore primo
lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto
quam multae glomerantur aves, ubi frigidus annus
trans pontum fugat et terris immittit apricis.*

Djela P. Vergila Marona, preveo i protumačio Tomo Maretić, Zagreb, JAZU, 1932; Clark 1970, str. 248; Thaniel 1971, str. 237, 243.

samo³¹, osim ako to ne shvatimo kao sliku jata duša koje iznad mora na zapadu odlijeću prema konačnom odredištu.

Nešto slično zabilježio je Josip Flavije (*Bell. Iud.* 2. 8. 11) među Židovima kao vjerovanje sekte Esena. Duša je besmrtna i nepropadljiva. Ona silazi iz etera i ulazi u zatvor tijela, a privlači je neka vrsta prirodne čarolije. Kad se napokon oslobode tijela, uzdižu se u visine (μετεώρους φέρεσθαι), a to vjerovanje dijele s Grcima da čiste duše imaju boravište iza Oceana na mjestu na kojem nema ni kiše ni snijega ni velikih vrućina, već samo Zefir popuhuje s Oceana. One loše imaju mračan ponor s neprekidnim kaznama.³² Franz Cumont primijetio je kontradikciju: ako duša uzlazi u nebeske visine, kako može biti prebačena na Otoke blaženih?³³ On je problem rješavao pretpostavljajući utjecaj pitagorovaca na Esene. Oni su tvrdili da su Otoci blaženih Sunce i Mjesec. To izravno prenosi Jamblih (*Vita Pyth.* 18. 82): „Što su Otoci blaženih? Sunce i Mjesec“.³⁴ Ocean iz arhajske mitologije postao je u ovoj filozofiji atmosfera kojom duše putuju prema Mjesecu i Suncu.³⁵ Danas se sumnja u ovu teoriju i predlaže se da je sam Josip Flavije mogao biti pod utjecajem vijesti o Blaženim otocima (*Insulae Fortunatae*), novootkrivenima u njegovo vrijeme i pripisao je to Esenima.³⁶ Možda je ovo drugo mišljenje bliže istini, ali ostaje slika koja spaja duše koje uzlaze prema nebesima kao što će to biti kod kršćana, s odlaskom na zapadne otoke, što će se također naći kod kršćana.

***

Kasnoantički misticizam i novo platoniska filozofija preklapaju se i pretapaju s idejama i tumačenjima kršćanskih pisaca. Kršćani su svoju vizualizaciju stvarali postepeno, obilatno posuđujući već poznata rješenja od stare vjere, ali dajući svoje tumačenje. Paladije oko 430. g. (*Hist. Laus.* c. 21), kad prenosi viziju svetoga Antuna Pustinjaka, kaže da je ovaj gledao duše kako odlijeću poput ptica.³⁷ Kontekst ove rečenice vrlo je zanimljiv. Antun je tražio da vidi mjesto za pravedne i za grešne. Ugledao je diva raširenih ruku, koji se uzdizao do neba i ispod njega jezero veliko kao more i duše su okolo letjele kao ptice. One koje su uzletjele iznad glave i ruku bile su spašene, a koje je udario rukama pale su u jezero. Glas je Antunu rekao da su oni koji su odletjeli spašeni, a oni drugi su bačeni u pakao zato što su popustili željama tijela i osveti. Ovdje nalazimo dvije vrste duša-ptica – one spašene i one proklete, one koje lete gore i one koje padaju dolje. Te su ptice pojedinci koji odgovaraju za svoj život, ali su znakovite dvije vrste ptica, dobre i loše, spašene i proklete.

Kršćanski srednji vijek također poznaje dušu u liku ptice, ali je ponekad teško razlučiti što je nasljeđe antičke tradicije, a što općeniti folklor. To se naročito odnosi na zapadnu Europu i keltska područja. Uz to će i druga duhovna bića, kao anđeli, isto biti shvaćeni kao ptice. Čak će razlikovati

³¹ H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996, s. v. πόρος; Beaulieu 2008, str. 16, n. 29.

³² Josephus, vol. II, *The Jewish Wars, Books I – III*, with and English translation by H. St. J. Thackeray, Loeb Classical Library, Cambridge Mass, Harvard University Press, London, William Heinemann Ltd, 1956; Mason 2008, str. 124–126.

³³ Cumont 1930, str. 102.

³⁴ Giamblico, *La vita pitagorica*, traduzione di Maurizio Giangliulo, Milano, Rizzoli, 2001 (grčki tekst i talijanski prijevod).

³⁵ Cumont 1930, passim; usp. Beauvois 1885, str. 673–674.

³⁶ Manfredi 1993, str. 118–119.

³⁷ ἑώρων ψυχὰς ἀνιπταμένας ὡς ὄρνεα. *The Lausiaca History of Palladius*, II, Greek text ed. Cuthbert Butler, Cambridge, Cambridge University Press, 1904, c. 21 (Eulogije bogalj); *The Lausiaca History of Palladius*, translated by W. K. Lowther Clarke, New York, The Macmillan Company, 1918, c. 21 (Eulogije bogalj), str. 96; usp. Norden 1903, str. 219.

lijepo bijele ptice poput golubica ili labuda kao duše klerika i spašenih od ružnih crnih ptica poput gavrana kao duše prokletih. U Raju se miješaju anđeli i ptice, iako se čini da se razlikuju jedni od drugih. Miješanje duša-ptica i anđela može se naslutiti već kod svetog Augustina u odlomku o Diomedovim drugovima pretvorenim u ptice (*De civ. Dei* 18. 18). On prenosi verziju Antonina Liberala da su njihova tijela nestala, a da su se njihove duše preobrazile u ptice i onda dodaje da su oni žrtve zlih anđela, sluga Božjeg gnjeva.³⁸ Očito su u njegovoj predodžbi anđeli i duše-ptice bili vrlo blizu, s time da ovdje figuriraju zli anđeli poganske tradicije. Duhovi s onog svijeta, koji proriču također dolaze u liku ptice. Sva ta jata zajedno hvale Boga, iako nije uvijek jasno kojeg su porijekla: duše, anđeli ili entiteti nastali u Stvaranju različiti od ovih.³⁹ Motiv je posebno izražen u Irskoj u opisima putovanja po oceanskim otocima (*Immrama*), a s druge strane u Europi u brojnim srednjovjekovnim vizijama Onoga svijeta.

O pticama iz vremena Stvaranja govori čudan irski tekst iz 9. ili 10. st. *In tenga bithnua* (*Uvijek novi jezik*).⁴⁰ Tu se pojavljuju tri jata ptica. Na otoku Ebothen na istoku Afrike žive ptice, čudesno blještavih boja i od postanka svijeta broj im nije ni manji ni veći. Početkom noći dijele se na tri jata po naredbi anđela: prvo jato početkom noći pjeva o čudima koja je Bog u tajnosti učinio prije Stvaranja i koja ni anđeli na nebu ne znaju; drugo jato u ponoć pjeva o Božjim djelima od početka svijeta do Sudnjega dana; treće jato krajem noći pjeva o užasima Sudnjega dana.⁴¹ Tu su i ptice otoka Galath, blještavih boja, koje pjevaju pjesme i himne⁴² i ptice otoka Ebir čija je pjesma glasnjija od pjesme anđela.⁴³ Treba primijetiti da su ovdje ptice različite od anđela, a u nekom su pogledu i superiorne njima: pjevaju glasnije od anđela i znaju tajne koje ni oni ne znaju, dobivene izravno od Boga.

Posebna su irska književna vrsta *Immrama* – fantastične priče o plovidbi oceanom. Od onih koje su sačuvane nijedna nije ranija od 8. st. Svaki od njihovih pustolovnih junaka nailazi na neki ptičji raj ili otok s neobičnim pticama. *Immram Maelduin* (*Putovanje Maelduina*, c. 19) pripovijeda o pticama raznih boja, crnim, smeđim i šarenim koje su zvučale kao da pjevaju psalme. Na drugom otoku pustinjak odjeven samo u svoju kosu rekao je putnicima da su ptice na stablima duše njegove djece i rodbine koje čekaju Sudnji dan.⁴⁴ Jedna je pretpostavka da su duše mrtvih kao ptice ušle u *Immram Maelduin* iz anonimnog srednjoirskog teksta *Fis Adamnáin* (*Adamnánova vizija*, c. 33), možda iz 10. st., gdje stoji da je u Raju, ispod drva života, Ilija otvorio svoju knjigu da poduči duhove, duše pravednika koje su u liku bijelih ptica bile oko njega.⁴⁵ Odakle ptice-duše Adamnānu drugo je pitanje, a spekulira se da je iz tradicije klasične antike. *Immram Curaig Ua Corra* (*Putovanje*

³⁸ Prema Katičić 1995, str. 364–365. Usp. Harf-Lancer 1985.

³⁹ U indeksu folklornih motiva Stitha Thompsona nalazimo otok ptica F 167. 1. 2. 1 i duha kao pticu E 423. 3; Thompson 1955–1958; Plummer 1910, cxlvii; Patch 1918, str. 626; Gresseth 1964, str. 93; Löffler 1983, str. 421; Álvarez Pérez 2009, str. 52.

⁴⁰ Srednjoirski tekst *In tenga bithnua* (*Uvijek novi jezik*) naslov ima po svetom Filipu apostolu i njegovu martiriju, kada su mu devet puta odrezali jezik i on je devet puta narastao. Tekst je dijalog između hebrejskih mudraca na planini Zion i duha apostola Filipa uoči Uskrsa, a zapravo kani opisati cijeli svijet i njegovo funkcioniranje – ambiciozan i silno složen tekst.

⁴¹ C. 72, 73 Druge recenzije, prema Carey 2009, str. 190–192; c. 93, 94, 95 Prve recenzije (*The Book of Lismore*) prema Stokes 1905, str. 129 – ovdje je otok Abuaidi koji se nalazi između istočne Afrike i neba.

⁴² C. 70 Druge recenzije, prema Carey 2009, str. 188.

⁴³ C. 71 Druge recenzije, prema Carey 2009, str. 188.

⁴⁴ Beauvois 1885, str. 710; Thrall 1917, str. 70; Brown 1916, str. 394.

⁴⁵ C. S. Boswell, *An Irish precursor of Dante: a study on the vision of Heaven and Hell ascribed to the eighth-century Irish Saint Adamnán, with translation of the Irish text*, London, David Nutt, 1908, str. 46.

sinova *Ua Corrae*, c. 55–57, 9. st.č) dodaje nove detalje: ptica, duša jedne časne sestre, kaže im da su ptice koje slušaju, duše koje nedjeljom dolaze iz pakla. Oni i vide tri čudesne rijeke pakla i kaže im se da su ptice koje u jatima odlijeću odatle duše ljudi koji trpe za prošle grijehе.⁴⁶ *Immram Snedgusa ocus mac Riagla* (*Putovanje Snedgusa i Mac Riaglae*) isto je *Immram* sačuvan u rukopisu iz 14. st., iako se zbivanje može staviti u sredinu 7. st. Oni su također nakon dugog lutanja po moru na jednom otoku ugledali jato divnih bijelih ptica na divovskom stablu. Doznali su i da su to bile ptice iz rajske ravnice koje su pjevale psalme u slavu Gospodinovu.⁴⁷ I onda kad Chrétien de Troies (1130. – 1180./90.) u spjevu *Yvain* opisuje brojne ptice na stablima koje pjevaju misu, pretpostavlja se da je to izravno posuđeno iz irskih *Immrama* i priče o svetom Brendanu i njegovu ptičjem rajju.⁴⁸ Sličan bi se utjecaj mogao prepoznati i u opisu otoka usred oceana koji donosi Guillaume de Guilleville (1295. – 1358.) u djelu *Le pélerinage de la vie Humaine*. Ondje hodočasnik vidi stablo na kojem se gnijezde ljudi poput ptica.⁴⁹ Osim već spomenutih ptica superiornih anđelima, *Immrama* su nam pokazale ptice-duše pravednika i ptice-duše kažnjenih koje imaju nedjeljom poštedu od muka. I jedne i druge pjevaju psalme.

Književni žanr vizija o putovanju duše na Onaj svijet razvija se tijekom srednjega vijeka i teško je nabrojiti sve koje su sačuvane. Danteova *Divina Commedia* vrhunac je cijelog niza prethodnika. Svima je zajedničko da je glavni lik bio u stanju bliskom smrti i za to vrijeme njegova je duša otišla do Onoga svijeta, gdje je vidjela sudbinu spašenih i sudbinu prokletih. Kad se vratila u svoje tijelo i kad se osoba probudila, pripovijedao je što je vidio i obično ima moralnu poruku za svoje drugove.⁵⁰ Jedna od slavnijih vizija ona je Baronta, redovnika u Lonreyu (*Visio Baronti monachi Longoretensis*).⁵¹ On je pao u komu 25. ožujka 678. ili 679. g. Kad se probudio, između ostalog, rekao je da je vidio svoju dušu „malenu kao pile kokoši kad se izleže iz jaja“.⁵² Redovniku iz Wenlocka početkom 8. st. ukazala se cijela *Machina Mundi*, ni manje ni više. U svemu tome vidio je u dubinama jame iz kojih je kuljao plamen i u jezicima vatre duše prokletih u liku crnih ptica koje su urlale ljudskim glasom. Ovo je u biti naš najraniji izvor koji kaže da su duše prokletih ptice crne boje.⁵³ Do vremena Petra Damiana (c. 1007. – 1072/73.) ptice-duše postale su dio pučkog vjerovanja, isto tako i to da proklete ptice dobivaju poštedu nedjeljom. U pismu papi Nikoli II. opisuje što je čuo iz južne Italije, znači za njega iz druge ruke. Nadbiskup Humbert, kad se vratio iz Apulije, pripovijedao mu je da kraj Puteolija iz smrdljivog sumpornog jezera izlijeću male ptice koje su vidljive ljudima od subote navečer do ponedjeljka ujutro, kad ponovo uranjaju u jezero. Neki kažu da su to duše iz pakla koje dobivaju poštedu nedjeljom.⁵⁴ Budući da je Apulija prilično

⁴⁶ Borsje 1996, str. 241, 289; McNamara 2006, str. 179.

⁴⁷ Beauvois 1885, str. 720.

⁴⁸ Dunn 1921, str. 422.

⁴⁹ Patch 1918, str. 625.

⁵⁰ Carozzi 1994, str. 4–5.

⁵¹ *Visio Baronti Monachi Longoretensis*, ur. Eilhwlm Levison, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum* 5, Hannover – Leipzig, Hahn, 1910, str. 377–394.

⁵² ...sic mihi videbatur, quod similitudinem de parvitate habuit, ut pullus aviculae de ovo egreditur, *Visio Baronti*, navedeno izdanje, str. 380, v. 10–12; Norden 1903, str. 213; Aubrun 1980, str. 113; Carozzi 1994, str. 139 i dalje; Contreni 2003, str. 673–675, 678.

⁵³ Sveti Bonifacije (Wynfrid) u pismu iz 716. g. piše o susretu s redovnikom iz opatije Wenlock i tu se prenosi cijela priča. *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Selectae*, Tomus I, ur. Michael Tangl, Berolini, apud Weidmannos, 1916, Ep. 10, str. 8–15; Carozzi 1994, str. 195–198, 209.

⁵⁴ Pismo 72, napisano 1059. – 1061. g. S. Petri Damiani, *Opuscula varia*, „De abdicacione episcopatus, ad Nicolaum II Rom. Pnt.“, *Patrologia Latina* 145, col. 423–442; Graf 1890, str. 336; McNamara 2006, str. 178–179.

daleko od Puteolija, vjerojatno je i Humbert to samo čuo. Nešto slično o dušama u liku ptica na otoku Ischiji, koje imaju odmor nedjeljom, rekao je i Conrad iz Querfurta krajem 12. st. Te su ptice crne i deformirane od sumpornog dima, a mnogi vjeruju da su to patničke duše vragova.⁵⁵ U srednjovjekovnim vizijama i opisima svijeta ptice kao duše prokletih bit će mnogo zanimljivije od onih spašenih, a opisi muka paklenih mnogo su živopisniji od opisa rajskih užitaka. To slijedi i *Imago mundi*, epitoma filozofije svoga vremena, napisana u 12. st., a opis putovanja tri redovnika na istok do raja, koji čini dio teksta, dodan je 1283. g. Njihov je poduhvat cijela avantura, a u jednoj točki puta dolaze u zemlju punu zelenog drveća nalik na smokve u čijim krošnjama životinje nalik na ptice pjevaju ljudskim glasom, moleći Boga za milost.⁵⁶ Ne kaže se da su to duše prokletih pokojnika, ali na temelju svega što je izrečeno nemamo izbora nego ih tako protumačiti.

* * *

Negdje tijekom ranoga srednjeg vijeka ptice koje pjevaju psalme na oceanskim otocima postale su neutralni anđeli. Taj proces nije posve jasan. Nalazimo ih u lutanjima svetog Brendana opata po otocima zapadnog oceana.⁵⁷ *Navigatio sancti Brendani abbatis* (c. 11) opisuje dolazak Brendana i njegovih na Uskrs na jedan otok. Ondje su čudesne bijele ptice i jedna od njih kaže mu da se tu nalaze od „velikog rušenja onog starog neprijatelja“, ali nisu mu se bile pridružile, no ne pripadaju ni onima koji su Bogu bili vjerni i zato ih je Bog odvojio. Oni lutaju zrakom, nebom i zemljom kao duhovi, ali blagdanima i nedjeljom dobivaju ova tijela i pjesmom hvale Stvoritelja. Te su ptice pjevale psalme. Ovdje je, od onoga što nam je sačuvano, jedan od najranijih spomena anđela koji se nisu pridružili Luciferu u njegovoj pobuni, ali nisu ni pristali uz Boga nego su ostali po strani i zato su kažnjeni.⁵⁸ Isto će o otoku ptica reći i anglonormanski životopis sv. Brendana koji je sastavio Benedeit oko 1120. g. Ptice Brendanu kažu da su one anđeli (v. 519: *angeles sumes*) i da su izgubile sjaj Boga, njegovu slavu i radost.⁵⁹ Anđeli koji se nisu snašli u previranjima na nebu nalaze se u poemi iz 12. st. koja prepričava *Navigatio* i pripisuje se Walteru iz Châtillona⁶⁰ i u njemačkoj verziji iz 12. st. *Brendans Reise*.⁶¹ U talijanskoj redakciji priče o svecu iz 14. st. ptica kaže da one pripadaju anđelima koji su pali s Luciferom ne zato što su griješili nego zato što su se složili.⁶² To je posebna kategorija anđela koji nisu kažnjeni u paklu, ali su isključeni iz blaženstva. Oni nisu bili izabrali stranu – ostali su neutralni i zato snose posljedice. Neutralni anđeli ne figuriraju u Bibliji, ni apokrifima, ne figuriraju niti u teologiji, ni filozofiji, pa se postavlja pitanje odakle su se stvorili.⁶³ Kako se pitanje činilo nerješivim, neki su jednostavno predložili da su neutralni anđeli kreirani u legendi o Brendanu i da ih je njezina golema popularnost proširila Europom.⁶⁴ Ovo se

⁵⁵ McNamara 2006, str. 179.

⁵⁶ Rukopis je u knjižnici koledža Corpus Christi u Cambridgeu, Wright 1844, str. 93 i dalje, naročito 96.

⁵⁷ Sveti Brendan rođen je oko 485. g., a umro je između 570. i 583. g. u Irskoj. Bio je silno popularan u srednjovjekovnoj Europi. Njegov životopis (*Vita Brendani*) možda je sastavljen krajem 8. st. *Navigatio sancti Brendani abbatis* (*Plovidba svetog Brendana opata*) obično se datira u 9. ili 10. st., ali novi prijedlozi daju kraj 8. st. Legenda o Brendanu prevedena je na mnoge europske vernakularne jezike. Izdanje: *Plovidba svetog Brendana opata*, na hrvatski preveo i predgovor napisao Vinko Grubišić, Zagreb, Naklada E. Čić, 2004. (latinski tekst i hrvatski prijevod); Borsje 1996, str. 14, n. 31; Mac Mathúna 2006, str. 146.

⁵⁸ *Navigatio*... navedeno izdanje, c. 11, str. 47–49; Dunn 1921, str. 432; Jacobsen 2006, str. 103, 113.

⁵⁹ Burgess 2006, str. 29; Álvarez Pérez 2009, str. 50–51.

⁶⁰ Jacobsen 2006, str. 105–106.

⁶¹ Haug 2006, str. 91.

⁶² *Noi non peccamo per noi, ma per consentimenti*... citirano kod Graf 1893, II, str. 82, 117, n. 20; usp. Graf 1890, str. 414.

⁶³ Graf 1893, II, str. 83; Jacobsen 2006, str. 108; Álvarez Pérez 2009, str. 46.

⁶⁴ Graf 1893, II, str. 83; Álvarez Pérez 2009, str. 53.

možda može naslutiti već u 13. st. kad je nastao anonimni rukopis bez naslova, gdje se u stihovima napada Brendana i ono što je pripovijedao o svojim lutanjima. Naziva to ludošću, a o otoku ptica govori prilično detaljno (v. 24–32): optužuje ga da laže da će demoni biti spašeni i da mogu slaviti Boga (... *non cessando fingere / Demones salvandos fore, laudes Deo solvere*) i izrijeком veli da je to suprotno katoličkoj vjeri (*Quod est nimis inimicum fidei catholicae*). Spominje i Origena koji je pokušao spasiti sve i ekskomuniciran je zbog hereze.⁶⁵

Nakon legende o Brendanu neutralni anđeli ušli su u folklor i književnost i postali su vrlo poznati pojam u zapadnoj i srednjoj Europi (npr. Švicarskoj i Tirolu). Naročito se u folkloru miješaju s likovima poput vilenjaka, demona i sličnih. Nema jasnog razlikovanja i jasnih kriterija. Kako je njihovo porijeklo i dalje nepoznato, pokušalo ih se izvoditi iz slične tradicije, još od antike, pa se u pomoć pozivala platonska teorija duhova u sredini zraka. Ta je ideja da duhovi borave u atmosferi ostavila dubokog traga u kasnijoj slici svijeta.⁶⁶ Na Platona se pozivao već Filon Aleksandrijski u komentaru knjige Postanka (Gen. 6:2) i kaže da ona bića koja drugi zovu demoni, Mojsije zove anđeli i to su duše koje lete zrakom (Philo Iudaeus, *De gigantibus*, 6).⁶⁷ Gnostički nauk pak razlikuje dobre i zle anđele, s time da zli anđeli koji su povezani s ljudskim tijelom, mogu biti označeni i kao *daimones*.⁶⁸ U platonskim teorijama prava bića zraka nisu ptice, nego bi to morala biti stvorenja sastavljena od zraka i nevidljiva ljudima – rasa demona. Kasnije će ih Apulej (*De deo Socratis*, 15–16) shvatiti kao jednu vrstu duša. Duše, kao i demoni, koje neki zovu anđeli, mogu biti dobre i loše.⁶⁹ Tu se može nazrijeti pretapanje poganskih demona, anđela i duša, ali samo dobrih i loših. Kod filozofa nakon Platona iskristalizirale su se dvije vrste demona: oni neovisni od ljudi i koji možda povezuju ljude s bogovima; i mi ljudi kao demoni (barem naša duša).⁷⁰ Možda u ovim idejama možemo nazrijeti kako su duše (jedan vid *daimones*) postale anđeli (drugi vid *daimones*), odnosno kad su te dvije kategorije ponovo stopljene u jednu. Od mutne predodžbe što je demon filozofija je razvila ideje kategorizacije demona, a onda su tijekom ranog kršćanstva oni opet stopljeni u mnogoznačne entitete.

Platonski filozof Kalcidije napisao je latinski komentar Platonova *Timeja* krajem 4. st. Tu je razradio tri grupe demona-anđela, iako sam dvoji jesu li demoni i anđeli istoznačni. Nas zanima treća, najniža grupa. Oni su nevidljivi kao i duše, zapravo ti su najniži demoni-anđeli duše, ali kao duše nisu uvijek nevidljivi nego uzimaju razne oblike.⁷¹ Ako su mogli dobiti vidljivi oblik, kao bića zraka između bogova i zemlje, lako su mogli dobiti tradicionalni oblik zračnog bića – ptice. U pomoć ne može priskočiti niti Marko Marulić, koji u XII. Poglavlju *Evanđelistara* (295) kaže da se anđeoska priroda demona na neki način izmetnula u životinjsku.⁷² Ni Maruliću nije jasan prijelaz od teriomorfni duša mrtvih na anđele i demone, pa kako bi bio nama?

Kršćanski oci ne bi se složili s tim tezama. Tacijan (120. – 180.) tvrdi da to nisu nikakve duše pokojnika nego zli demoni, uzroci zala na svijetu (Tatian, *Orat. ad Graec.* 16 i dalje).⁷³ Neki su izvor neutralnih anđela tražili u Otkrivenju Ivanovom (3:14–20) gdje se obraća oholoj crkvi u

⁶⁵ [De sancto Brendano versus satirici] iz MS. Coll. Linc. Oxon. XXVII, u Carolus Plummer, *Vitae sanctorum Hiberniae*, tomus secundus, Oxonii, ex typographeo Clarendoniano, 1910, str. 293–294; Jacobsen 2006, str. 112.

⁶⁶ Manley 1969, str. 226; Dunphy 1995, str. 9–10; Álvarez Pérez 2009, str. 52, 59–60.

⁶⁷ Citiran kod Dillon 2020, str. 197.

⁶⁸ Scopello 2018, str. 19 i d.

⁶⁹ Dillon 2020, passim.

⁷⁰ Kidd 1995, str. 222.

⁷¹ Somfai 2003, passim.

⁷² Grubišić 2003, str. 49.

⁷³ Tatiani Assyrii, *Oratio adversus Graecos*, Patrologia Graeca 6, 803–888; Kidd 1995, str. 224.

Laodiceji i tekst počinje: „Anđelu crkve u Laodiceji“, a poslije veli da nisu ni studeni ni vrući, već mlaki. Ali tu zapravo nije riječ o anđelima nego je kritika upućena biskupima tamošnje crkve.⁷⁴ Tražili su i u raspravi *Stromata* (knjiga 7) Klementa Aleksandrijskog (oko 150. – 215.) gdje su nastojali nazrijeti neopredijeljene anđele.⁷⁵ Možda je Origen (186. – 255.) izvor koji je dao najviše informacija (*De principiis*, 1. 8, „De angelis“).⁷⁶ Bog je stvorio jednaka bića i dao im je slobodnu volju, ali oni su se udaljili od Boga i jedni su pali i postali demoni, drugi su se manje udaljili i postali su anđeli i arhanđeli. No bilo je bića koja nisu zgriješila dovoljno za pad, ali ni tako malo da se pridruže anđelima. Moguće je da se ovdje nazire ideja koja će izroditi neutralne anđele. Ali on nikome nije ukinuo mogućnost iskupljenja.⁷⁷ Problem je što se misli da Origen vjerojatno nije bio poznat u ranoj irskoj crkvi da bi mogao utjecati na legendu o Brendanu, iako postoji Rufinov prijevod na latinski u rukopisu iz 10. st. u Metz u Lotaringiji, gdje je prema svoj prilici nastao najraniji rukopis *Plovidbe*.⁷⁸ Apokrifna *Pavlova Apokalipsa* iz 4. st. govori o dušama u paklu koje nisu ni vruće ni hladne, nisu niti među pravednima, niti među bezbožnicima.⁷⁹ Ipak se i ovo djelo odbacuje u raspravi zato što govori o dušama, a ne o anđelima.⁸⁰ Ali mi je ne bismo tako lako odbacili jer naš je problem kako su ptice-duše mrtvih postale ptice-neutralni anđeli. Ovdje imamo, po našem mišljenju, prvi korak – neutralne duše. U pomoć nam može doći i Grgur Veliki (*Moralia in Iob*, 2. 10, 38, 78–88). Tu su anđeli koji pomažu grešniku koji se želi pokajati (*pars reproba*) i uspoređuje ih s pticama u zraku.⁸¹ Od usporedbe anđela s pticama do anđela-ptica samo je jedan korak.

***

Neutralni su anđeli prešli u srednjovjekovnu i kasniju književnost, iako vodećim teolozima i skolastičarima to nije bilo drago. Imamo prostora samo za najpoznatije primjere. Wolfram von Eschenbach (oko 1170. – 1220.) u romanu *Parzival* (oko 1210. g.) kaže da su prvi čuvari Grala bili anđeli koji su između Lucifera i Boga ostali neutralni, s time da prvo kaže da će oni možda moći steći oprost, da bi zaključio da su ipak zauvijek prokleti. Većina misli da su ovi anđeli u *Parzival* ušli izravno iz *Plovidbe svetog Brendana opata*.⁸² No skolastičari im nisu bili skloni, pa sveti Bonaventura (1221. – 1274.) negira njihovo postojanje.⁸³ Toma Akvinski (1225. – 1274.) isto je odlučan: anđeli su izabrali griješiti ili ne griješiti i nema ništa između.⁸⁴ To nije spriječilo Jensa Enikela da neutralne

⁷⁴ Álvarez Pérez 2009, str. 47–48; Crasta 2015, str. 8–9.

⁷⁵ Clementis Alexandrini, *Stromatum*, *Patrologia Graeca* 9, 401 i dalje; Crasta 2015, str. 7, n. 5.

⁷⁶ Origenis *ΠΕΡΙ ΑΡΧΩΝ*, *Patrologia Graeca* 11, 185–254.

⁷⁷ Medicus 2003, str. 216; Jacobsen 2006, str. 109–115; Álvarez Pérez 2009, str. 42.

⁷⁸ Jacobsen 2006, str. 109–110.

⁷⁹ *Neque calidi neque frigidi sunt, quia neque in numero iustorum inventi sunt, neque in numero impiorum*, M. R. James, *Apocrypha anecdota, a Collection of Thirteen Apocryphal Books and Fragments*, Cambridge, Cambridge University Press, 1893, II, 11–42, p. 28.

⁸⁰ Crasta 2015, str. 9–10.

⁸¹ *Nec quod coeli exercitus dicitur, angelorum pars reproba in eo inteligi posse prohiberetur. Quas enim suspendi in aere novimus, aves coeli nominamus*. SS Gregorius I. Magnus, *Moralium Libri sive Expositio In Librum Beati Iob*, 2. c. 10, 38, Pars I, *Patrologia Latina* 75, 509–1162, col. 574; Jacobsen 2006, str. 107–108 i n. 15.

⁸² Seeber 1892; Graf 1893, II, str. 83; McDonald 1998, passim; Álvarez Pérez 2009, str. 56.

⁸³ *Commentaria in quatuor libros Sententiarum* Petra Lombarda, II. dist. 5, a. 2, q. 2; Seeber 1892, str. 34; Álvarez Pérez 2009, str. 44.

⁸⁴ S. Thomae Aquinatis, *Summa Theologica*, tomus primus, Parisiis, Ludovicus Vives, 1856. Ali *Liber sacratus sive iuratus* iz prve polovice 13. st., u raspravi o anđelima, govori o zračnim duhovima koji su ni dobri ni loši. Ti su stavovi osuđeni 1398. g. izjavom iz Pariza, gdje se između ostalog napada teza da postoje demoni koji neće biti niti spašeni niti osuđeni. Boudet 2002, str. 868–869.

anđele stavi u svoj monumentalni spjev *Weltchronik* (1272. g.), skupinu koja se nije opredijelila i zove ih *Zwiflaer* (v. 233: *die selben wârn zwiflaer*). Odbačeni su od neba i pakla i zato lutaju zemljom gdje su prijatnija ljudskim bićima (v. 267–276).⁸⁵ Najslavniji je primjer svakako Dante (1265. – 1321.) i njegova *Božanstvena komedija* (*Inferno*, 3. 37–42)⁸⁶: bačeni su u pakao jer su čekali da vide tko će pobijediti prije negoli se opredijele, ali su ipak stavljeni u prvi krug pakla u dio rezerviran za kukavičluk (*pusillanimità*).⁸⁷ Kad se postavlja pitanje odakle oni Danteu, navode se svi prethodno spomenuti književni izvori i obvezno *Plovidba*, kao gotovo glavni izvor. A tu su i vizije općenito, koje uostalom leže u pozadini cijele Danteove koncepcije. Uključuje se i vjerovanje katara iz južne Francuske koji su pripovijedali da oni anđeli, koji se nisu htjeli pridružiti Luciferu, ali mu se nisu ni suprotstavili, lutaju zrakom kao duše ljudi i žena i za njih još ima nade za spasenje.⁸⁸ Ovdje su neopredijeljeni anđeli izjednačeni s dušama i imaju nade za spas, za razliku od Danteovih koji su u Paklu i gotovo, i to bi bila bitna razlika ovih dvaju koncepata.

Priča o ovim anđelima nastavlja se i nakon Dantea. Huon d’Auvergne (Ugone di Alvernia) junak je čudnog romana iz 14. st. On putuje na Onaj svijet, do Pakla i do Raja. Blizu Zemaljskog raja našao je demone prijelazne prirode u liku crnih ptica, koji slave Boga i nedjeljom imaju poštedu.⁸⁹ Dobrim dijelom ovaj se opis Onoga svijeta bazira na Danteu, ali ima i razlika, koje se tumače utjecajem folklor a i, naravno, *Plovidbe svetog Brendana opata*. Drugi jedan ciklus romana, *Huon d’Bordeaux*, s prijelaza 14. na 15. st., također junaku na put dovodi neutralne anđele. Huon i Esclarmonde na infernalnom otoku vide bijele monahe (*des moines*) kako lete nebom. Oni kažu za sebe da pripadaju anđelima koji se nisu pridružili pobuni, ali nisu znali kome da se priklone. Oni nisu ni u Paklu ni na nebu, nego su raspršeni morem i zemljom i još imaju nade za spas.⁹⁰

Iako teološki nedokazani, neutralni anđeli opstoje i u renesansi, pa ih spominje na primjer Matteo Palmieri (1406. – 1475.) u djelu *Città di Vita* (1455. – 1466.) oblikovanom po uzoru na Dantea. Tu govori o dušama, odnosno anđelima, koje su bile u dvojbi koju stranu da izaberu i na kraju nije jasno jesu li to duše ili anđeli.⁹¹ Teolozi kao Francisco Suárez (1548. – 1617.), naj-

⁸⁵ Jens Enikels *Werke, Weltchronik, Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*, T. III, pars I, Hannover – Leipzig, Hahn, 1900; Dunphy 1995; Álvarez Pérez 2009, str. 57.

⁸⁶ *Mischiate sono a quel cattivo coro
de li angeli che non furon ribelli
né fur fedeli a Dio, ma per sé fuoro.
Caccianli i ciel per non esser men belli,
né lo profondo inferno li riceve,
ch’ alcuna gloria i rei avrebber d’elli.*

The Divine Comedy of Dante Alighieri, edited and translated by Robert M. Durling, Volume 1, *Inferno*, New York – Oxford, Oxford University Press, 1996. (talijanski tekst i engleski prijevod).

⁸⁷ Graf 1890, str. 414; Seeber 1892, str. 33; Graf 1893, II, str. 82; Needler 1970, str. 266; Trovato 1990, passim; Medicus 2003, str. 216; Crasta 2015, str. 5, n. 1, 6–8.

⁸⁸ Pribilježio inkvizitor Jacques Fournier (koji je postao papa Benedikt XII.) između 1318. i 1325. u selima u Pirinejima. Citiran kod Álvarez Pérez 2009, str. 45–46.

⁸⁹ *Vasal, dit li diable en forme d’oiselons,
Nos, que ci somes, ne bien, ni mal faisons;
Mes pur il ere la nostre entencions
Te tenir sempre cum cil qui uencarons.*

Rukopis iz Berlina iz 1341. g., citiran kod Graf 1893, II, str. 83 i 117–118, n. 21; usp. Graf 1890, str. 414; Murrin 2003, passim.

⁹⁰ Vincent 1982, str. 29–30 i n. 132; Murrin 2003, str. 550; Álvarez Pérez 2009, str. 55.

⁹¹ Medicus 2003, str. 216; Crasta 2015, str. 14–17.

poznatiji predstavnik druge skolastike, bune se protiv ovih ideja: anđeli su ili dobri ili zli, nema neopredijeljenih.⁹² Protestima usprkos neutralni su se anđeli zadržali u folkloru i iz folkloru su ušli u današnju popularnu kulturu.

Onako kako se u folkloru srednje i zapadne Europe neutralni anđeli miješaju s vilenjacima, tako su neki kritičari Tolkienove vilenjake uspoređivali s njima, čak ih izvodili iz njih. Tolkienovi Ainur uzimaju se kao paralela za stare bogove, ali i za anđele, a vilenjaci (Elves) su nalik na Ainur, ali su manje moćni i uzvišeni od njih. Kad se pogleda njihov karakter u *Gospodaru prstenova* i *Silmarillionu*, nalaze se isto tri vrste vilenjaka: jedni koji su ostali uz Valare, jedni koji su se malo pobunili, ali su se onda poželjeli vratiti, i jedni koji su zaista postali zli i pridružili se Morgothu.⁹³ Teorija koja pretpostavlja ideju neutralnih anđela u Tolkienovu opusu, a koji se kriju iza neopredijeljenih vilenjaka, nazire se i u seriji *The Lord of the Rings: The Rings of Power*.⁹⁴ U 4. epizodi nalazimo lik Adar, koji ostavlja dojam vilenjaka potpuno palog pod vlast Morgotha, a u 6. epizodi izravno se govori o palim vilenjacima. Nalazimo i dvojbe naroda Numenora koji ne znaju kamo pripadaju i sami kažu da su prvo pristajali uz Valare, pa su se odalečili i onda su se poželjeli vratiti. Paralelno s ovim možemo citirati scenu s kraja 1. epizode, kad se pojavljuje jato bijelih ptica koje obilježava prijelaz iz ovog u onaj svijet kamo idu vilenjaci. To je zanimljiva scena zato što Tolkien u poemi *Imram*, oblikovanoj prema *Plovidbi svetog Brendana opata*, ima i opis ptičjeg otoka, ali preskače neutralne anđele. On se koncentrira na stablo koje je za njega stablo priča i svaki je list jedna priča. Sugerira se da je pjesma tih listova pjesma vilenjaka i da su redovnici došli na otok vilenjaka.⁹⁵ Izgleda kao da su izvorni neutralni anđeli ovdje zamijenjeni vilenjacima, ali karakter im je i dalje vrlo blizak, a autori serije vjerojatno su namjerno preuzeli bijele ptice svetog Brendana preko Tolkienova djela. Usput možemo napomenuti da u 8. epizodi čarobnjak ubije troje poklonika Saurona koji ovaj svijet napuštaju kao oblak bijelih leptira.

Ni danas nisu zaboravljeni. Tako ih nalazimo u znanstveno-fantastičnoj seriji *Dominion*.⁹⁶ Radnja je usmjerena na neutralne anđele i, kako to obično biva, oni stradaju od obje zaraćene strane. Spomenimo i *heavy metal* grupu Black Inferno koja ima pjesmu *Neutral Angel* (2010.).⁹⁷

* * *

Možda imamo još jedan, neizravan, pokazatelj kako je duša-ptica mogla postati anđeo-ptica. Grci imaju riječ ἰγγίς (ἰγγίος, ἦ) koja doslovno označava pticu vijoglavku, vijoglavog mravara (vrstu djetlića). Budući da se vjerovalo da ta ptica može čarolijom vratiti odbjeglog ljubavnika, riječ je počela značiti čarolija, a u pluralu ἰγγίς ime je za kaldejske bogove.⁹⁸ Josip Flavije (*Bell. Iud.* 2. 8. 11), u odlomku o običajima i vjeri Esena, kad kaže da dušu iz etera u tijelo privlači neka

⁹² *De opere sex dierum*, 1621, c. 18, n. 24: *nullus angelorum fuit quasi indifferens, sed omnes fuerunt aut boni, aut mali*. Citiran kod Seeber 1892, str. 33–34.

⁹³ Hood 1995.

⁹⁴ *The Lord of the Rings: The Rings of Power*, 2022, kreatori Patrick McKay & John D. Payne, uloge Morfydd Clark, Charlie Vickers et al, Amazon Studios. Epizoda 1: „A Shadow of the Past“, 1. rujna 2022; 4. „The Great Wave“, 16. rujna 2022; 6. „Udûn“, 30. rujna 2022; 8. „Alloyed“, 14. listopada 2022.

⁹⁵ *Imram* je prvi put objavljen u *Time and Tide*, 3. prosinca 1955. g. Kocher 1972, str. 181–185.

⁹⁶ *Dominion*, dvije sezone, 2014. – 2015., kreator Vaun Wilmott, uloge Christopher Egan, Tom Wisdom et al., Sony Pictures Television.

⁹⁷ Može se čuti na stranici <https://www.youtube.com/watch?v=FSVkvFugJg> (pristupljeno 21. 10. 2022.).

⁹⁸ H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996, s. v. ἰγγίς; Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, 1910 (reprint 1991.), s. v. ἰγγίς.

vrsta čarolije, tu za čaroliju koristi riječ *iunx*. Jedan je komentar da je Josip upotrebom te osebujne riječi u kontekstu duša pokazao svoju učenost⁹⁹, ali moguće je da se tu vidi i nešto više, kao što je mistični nauk novopitagorovaca i da je od njih riječ ušla u kaldejska proročanstva.¹⁰⁰ Ta su se tajanstvena kaldejska božanstva, koja imaju i više demijurške i kozmološke funkcije, povezivala kasnije sa sirenama i s anđelima. Onako kako je pjesma sirena kod Grka uzdizala duše na nebo (Plut. *Quaest. conv.* 9. 14. 6. 2; 745 d8–e3), tako je kod kršćana pjesma anđela uzdizala duše na nebo (Greg. Nazianzenus, *Carm.* 2. 280 i dalje, *Patrologia Graeca* 37, col. 991; Greg. Magn. *Dial.* 4. 14y–15.1). Kod Filostrata (*Vita Apoll.* 6. 11) možemo vidjeti stapanje sirena i *iunges*. Oni na kraju kod Kaldejaca postaju božanstva sfera koje se okreću oko pola.¹⁰¹ Možda upravo *iunges* pokazuju put od antičkog tretmana ptica kao glasnika bogova i glasnika Onog svijeta do onih ptica sv. Brendana koje pjevaju psalme. Zintzen je predložio slijed božanskih entiteta u *Kaldejskim proročanstvima* koji idu upravo ovim redom: anđeli – *iunges* – zli demoni i u tom slijedu bi ovi čudni likovi bili ona bića između dobra i zla, ni jedni ni drugi, možda neutralni¹⁰², no Seng to potpuno negira i kaže da nema dokaza za taj slijed.¹⁰³ Bez obzira na ovu raspravu ipak možemo reći da *iunges* povezuju sirene, pjevače Onog svijeta, s anđeoskim korovima koji svecima pokazuju Raj. Možda se preko tih čudnih bogova može objasniti na koji je način sve to jedna slika.

* * *

Kao sažetak možemo iznijeti svoj prijedlog kako je cijeli proces mogao teći. Negdje između antike i ranoga srednjega vijeka ptice-duše koje su odletjele na zapad na onostrane otoke postale su neutralni anđeli. Nije jasno kako se to dogodilo, s obzirom na to da oni ne figuriraju u Bibliji i teološki nisu prihvatljivi. Antički svijet imao je sliku malog lika s krilima (*eidolon*) i duše-ptice. Tu su i *iunges*: doslovno ptice, preneseno božanski likovi koji se uspoređuju sa sirenama, a kasnije s anđelima – jer pjesma jednih i drugih uzdiže duše u nebo. Kršćani su preuzeli gotovu sliku, kao što su ptice u viziji sv. Antuna Pustinjaka gdje vidimo spašene koje su uzletjele na nebo i proklete koje su pale dolje. Onda će se te ptice razlikovati i po boji: bijele (spašeni) i crne (kao duše prokletih). U viziji monaha iz Wenlocka te su crne ptice urlale ljudskim glasom. Ali uvijek su samo dobre ili loše, spašene ili proklete. Irske *Immrama* kažu da te ptice pjevaju psalme i ponekad se tumače kao duše pokojnika koji čekaju sudnji dan. Onda će se pojaviti i predodžba ptica-duša iz pakla koje imaju poštedu nedjeljom. Prijelaz na anđele nalazi se u platonskoj teoriji o duhovima (*daimones*) koji borave u sredini zraka, a Filon Aleksandrijski veli da te entitete Mojsije zove anđeli i to su duše koje lete zrakom. Dakle, kod njega su anđeli i duše izjednačeni u sredini zraka. Apulej pak kaže da *daimones* koje neki zovu anđeli mogu biti dobri ili loši. Kalcidije veli da najniža, treća vrsta demona-anđela može dobiti vidljivi oblik. Ako su to bića zraka i ako mogu dobiti vidljivi oblik, lako su mogli dobiti lik zračnog bića – ptice. Grgur Veliki anđele koji pomažu prisposobio je pticama u zraku. Origen je jedan od prvih koji je naveo da postoje bića koja nisu dovoljno zgriješila za pad, ali ni tako malo da budu nebeski anđeli. I svi još imaju nadu u iskupljenje. Na to se nadovezuje *Apokalipsa sv. Pavla* gdje nalazimo duše u paklu koje nisu ni vruće ni hladne, ni pravedne ni bezbožne. To su neutralne duše. Vidjeli smo sad na koji su način bili izjednačeni ptice,

⁹⁹ Mason 2008, str. 124, n. 946.

¹⁰⁰ Cumont 1930, str. 100 i n. 6.

¹⁰¹ Molina Moreno 1998, str. 10–11.

¹⁰² Zintzen 1976, str. 648.

¹⁰³ Seng 2018, str. 68, n. 134.

duše i anđeli i od tog izjednačenja do neutralnih anđela samo je jedan korak. Ptica kao vidljivi lik neutralnog anđela, kakve nalazimo u *Plovidbi svetog Brendana opata*, mogla bi biti prirodan izdanak ovog lanca ideja.

LITERATURA

- Allen 2011 J. P. Allen, *The Debate between a Man and His Soul, A Masterpiece of Ancient Egyptian Literature*, Leiden – Boston, Brill, 2011.
- Álvarez Pérez 2009 X. A. Álvarez Pérez, „Un nuovo contributo allo studio del mito degli angeli neutrali nella *Commedia*“, *Revista de literatura medievale* 21, 2009, 37–75.
- Aubrun 1980 M. Aubrun, „Caractères et portée religieuse et sociale des ‘Visions’ en Occident du VIe au XIe siècle“, *Cahiers de civilisation médiévale* 23, no. 90, 1980, 109–130.
- Barasch 2005 M. Barasch, „The Departing Soul. The Long Life of a Medieval Creation“, *Artibus et Historiae* 26, no. 52, 2005, 13–28.
- Beaulieu 2008 M.-C. A. Beaulieu, *The Sea as a Two-Way Passage between Life and Death in Greek Mythology*, Ph. Diss., The University of Texas, Austin, 2008. <https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/3822/beaulieum87289.pdf> (27. 11. 2008.)
- Beauvois 1885 E. Beauvois, „L’Élysée transatlantique et l’Éden occidental, I-II“, *Revue de l’histoire des religions* 4/7, 1885, 273–318, 673–727.
- Borsje 1996 J. Borsje, *From Chaos to Enemy: Encounters with Monsters in Early Irish Texts. An Investigation Related to the Process of Christianization and the Concept of Evil*, (Instrumenta Patristica XXIX), Turnhout, Brepols Publishers, 1996.
- Boudet 2002 J.-P. Boudet, „Magie théurgique, angéologie et vision béatifique dans le *Liber sacratus sive juratus* attribué à Honorius de Thèbes“, *Mélanges de l’École française de Rome. Moyen-Age*, 114/2, 2002, 851–890.
- Brown 1916 A. C. L. Brown, „From Cauldron of Plenty to Grail“, *Modern Philology* 14/7, 1916, 385–404.
- Burgess 2004 J. S. Burgess, „Early Images of Achilles and Memnon“, *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 76/1, 2004, 33–51.
- Burgess 2006 G. S. Burgess, „The Use of Animals in Benedeit’s Version of the Brendan Legend“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World, vol. 24)*, Leiden – Boston, Brill, 2006, 11–34.
- Carozzi 1994 C. Carozzi, *Le Voyage de l’âme dans l’au-delà d’après la littérature latine (Ve-XIIIe siècle)*, Rome, École Française de Rome, 1994.
- Casini 2015 E. Casini, „The Three-Dimensional Representations of the Human-Headed by Bird: Some Remarks about their Origin and Function“, *Egitto e Vicino Oriente* 38, 2015, 9–32.

- Clark 1970 R. J. Clark, „Two Vergilian Similes and the ἩΡΑΚΛΕΟΥΣ ΚΑΤΑΒΑΣΙΣ“, *Phoenix* 24/3, 1970, 244–255.
- Contreni 2003 J. J. Contreni, „Building Mansions in Heaven’: The ‘Visio Baronti’, Archangel Raphael, and a Carolingian King“, *Speculum* 78/3, 2003, 673–706.
- Cook 1914 A. B. Cook, *Zeus, A Study in Ancient Religion*, vol. I, Cambridge, Cambridge University Press, 1914.
- Crasta 2015 F. Crasta, „Gli angeli neutrali da Dante a Matteo Palmieri“, *Lettere Italiane* 67/1, 2015, 5–25.
- Cumont 1930 F. Cumont, „Esséniens et Pythagoriciens, d’après un passage de Josèphe“, *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 74/2, 1930, 99–112.
- Dillon 2020 J. Dillon, „Philo’s Doctrine of Angels“, u: D. Winston – J. Dillon (ur.), *Two Treatises of Philo of Alexandria. A Commentary on De Gigantibus and Quod Deus sit Immutabilis*, Providence, Brown Judaic Studies, 2020, 197–205.
- Dunn 1921 J. Dunn, „The Brendan Problem“, *The Catholic Historical Review* 6/4, 1921, 395–477.
- Dunphy 1995 G. Dunphy, „On Neutral and Fallen Angels: A text from the Codex Karlsruhe 408 and its source in Enikel’s ‘Weltchronik’“, *Neuphilologische Mitteilungen* 96/1, 1995, 9–13.
- Elderkin 1939 G. W. Elderkin, „The Bee of Artemis“, *The American Journal of Philology* 60/2, 1939, 203–213.
- Friedrich 1997 P. Friedrich, „An Avian and Aphrodisian Reading of Homer’s Odyssey“, *American Anthropologist* n. s. 9/2, 1997, 306–320.
- Gagé 1972 J. Gagé, „Les traditions ‘diomédiques’ dans l’Italie ancienne, de l’Apulie à l’Étrurie méridionale, et quelques-unes des origines de la légende de Mézence“, *Mélanges de l’Ecole française de Rome, Antiquité* 84/2, 1972, 735–788.
- Georgiadou – Larmour 1998 A. Georgiadou – D. H. J. Larmour, *Lucian’s Science Fiction Novel True Histories, Interpretation & Commentary*, Leiden, Mnemosyne Suppl. Brill, 1998.
- Graf 1890 A. Graf, *Il diavolo*, Milano, Fratelli Treves Editori, 1890.⁴
- Graf 1893 A. Graf, „La demonologia di Dante“, u: *Miti, Leggende e Superstizioni del Medio Evo*, I-II, Torino, Ermano Loescher, 1892 – 1893, 77–139.
- Gresseth 1964 G. K. Gresseth, „The Myth of Alcyone“, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 95, 1964, 88–98.
- Gresseth 1970 G. K. Gresseth, „The Homeric Sirens“, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 101, 1970, 203–218.
- Harf-Lancer 1985 L. Harf-Lancer, „La métamorphose illusoire: des théories chrétiennes de la métamorphose aux images médiévales du loup-garou“, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations* 40/1, 1985, 208–226.
- Harrison 1962 J. E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, London, Merlin Press, 1962. (1. izd. 1903.)

- Haug 2006 W. Haug, „The Little Man on a Leaf and the Two Concepts of the Dutch/German *Reise*“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World, vol. 24)*, Leiden – Boston, Brill, 2006, 81–98.
- Hood 1995 G. Hood, „The Earthly Paradise in Tolkien’s ‘The Lord of the Rings’“, *Mallorn: The Journal of the Tolkien Society* 33, 1995, 139–144.
- Jacobsen 2006 P. Ch. Jacobsen, „The island of the Birds in the *Navigatio sancti Brendani*“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World, vol. 24)*, Leiden – Boston, Brill, 2006, 99–116.
- Janák 2014 J. Janák, „Saddle-Billed Stork (Ba-Bird)“, *UCLA Encyclopedia of Egyptology* 1(1), 2014, 1–8. <https://escholarship.org/uc/item/0r77f2f8> (8. 8. 2022.)
- Katičić 1995 R. Katičić, „Diomed na Jadranu“, u: *Illyricum Mythologicum*, Zagreb, Antibarbarus, 1995, 333–386.
- Kidd 1995 I. Kidd, „Some Philosophical Demons“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 40, 1995, 217–224.
- Kocher 1972 P. Kocher, *Master of the Middle-Earth. The Achievement of J. R. R. Tolkien in Fiction*, Harmondsworth, Penguin Books Ltd, 1972.
- Löffler 1983 Ch. M. Löffler, *The Voyage to the Otherworld Island in Early Irish Literature*, Diss., Universität Salzburg (Salzburg Studies in English Literature 103), Salzburg, Universität Salzburg, I–II, 1983.
- Mac Mathúna 2006 S. Mac Mathúna, „The Irish Life of Saint Brendan: Textual History, Structure and Date“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World, vol. 24)*, Leiden – Boston, Brill, 2006, 117–158.
- Manfredi 1993 V. Manfredi, *Le Isole Fortunate. Topografia di un mito*, Roma, „L’Erma“ di Bretschneider, 1993.
- Manley 1969 F. Manley, „The Nature of Faustus“, *Modern Philology* 66/3, 1969, 218–231.
- Martin 2016 B. Martin, „Cold Comfort: Winged ‘Psychai’ on Fifth-Century BC Greek Funerary Lekythoi“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 59/1, 2016, 1–25.
- Mason 2008 S. Mason, *Flavius Iosephus, Translation and Commentary*, vol. 1B, *Judean War 2*, Leiden – Boston, Brill, 2008.
- McDonald 1998 W. C. McDonald, „Wolfram’s Grail“, *Arthuriana* 8/1, 1998, 22–34.
- McNamara 2006 M. McNamara, „*Navigatio sancti Brendani*. Some Possible Connections with Liturgical Apocryphal and Irish Tradition“ u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions*, Leiden – Boston, Brill, 2006, 159–192.
- Medicus 2003 G. Medicus, „Some Observations on Domenico Beccafiumi’s Two ‘Fall of the Rebel Angels’ Panels“, *Artibus et Historiae* 24, no. 47, 2003, 209–218.
- Mellaart 1967 J. Mellaart, *Çatal Hüyük, A Neolithic Town in Anatolia*, New York, McGraw-Hill, Thames & Hudson, 1967.

- Molina Moreno 1998 F. Molina Moreno, „‘In septentrionem, in paradisum’. La recuperación de un mito, en la literatura latina medieval“, u: M. Pérez González (ur.), *Actas del II Congreso Hispánico del Latín Medieval (León, 11-14 de noviembre de 1997)*, León, Secretariado de Publicaciones de la Universidad, 1998, 679–686. (academia.edu, pristupljeno 16. 5. 2020.)
- Murrin 2003 M. Murrin, „Huon at the Castle of Adamant“, *Modern Philology* 100/4, 2003, 435–452.
- Needler 1970 H. I. Needler, „Linguis Hominum et Angelorum“, *Italica* 47/3, 1970, 265–284.
- Norden 1903 E. Norden, *P. Vergilius Maro, Aeneis Buch VI*, Leipzig, B. G. Teubner, 1903.
- Ogden 2001 D. Ogden, *Greek and Roman Necromancy*, Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2001.
- Patch 1918 H. R. Patch, „Some Elements in Mediaeval Description of the Otherworld“, *PMLA* 33/4, 1918, 601–643.
- Plummer 1910 C. Plummer, *Vitae Sanctorum Hiberniae, partim hactenus ineditae ad fidem codicem manuscriptorum recognovit...* vol. I, Oxonii, E typographeo Clarendoniano, 1910.
- Scopello 2018 M. Scopello, „The Angels in Ancient Gnosis: Some Cases“, u: L. Brisson – S. O’Neill – A. Timotin (ur.), *Neoplatonic Demons and Angels*, Leiden, Brill, 2018, 19–45.
- Séchan 1955 L. Séchan, „Légendes grecques de la mer“, *Bulletin de l’Association Guillaume Budé: Lettres d’humanité* 14, 1955, 3–47.
- Seeber 1892 J. Seeber, „Über die ‘neutralen Engel’ bei Wolfram von Eschenbach und bei Dante“, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 24, 1892, 32–37.
- Seng 2018 H. Seng, „Demons and Angels in the *Chaldaean Oracles*“, u: L. Brisson – S. O’Neill – A. Timotin (ur.), *Neoplatonic Demons and Angels*, Leiden, Brill, 2018, 46–85.
- Somfai 2003 A. Somfai, „The Nature of Daemons: A Theological Application of the Concept of Geometrical Proportion in Calcidius’ ‘Commentary’ to Plato’s *Timaeus* (40 D – 41 A)“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Supplement 78, 2003, 129–142.
- Thaniel 1971 G. Thaniel, „Vergil’s Leaf- and Bird- Similes of Ghosts“, *Phoenix* 25/3, 1971, 237–245.
- Thomas 1978 G. T. Thomas, „Religious Background for Vergil’s Bee Symbol in the ‘Georgics’“, *Vergilius* 24, 1978, 32–36.
- Thompson 1955-1958 S. Thompson, *Motif-Indeks of Folk-Literature*, I-VI, Copenhagen, Rosenhilde and Bagger, 1955 – 1958.
- Thrall 1917 W. F. Thrall, „Vergil’s *Aeneid* and the Irish ‘Imrama’: Zimmer’s Theory“, *Modern Philology* 15/8, 1917, 449–474 (67–90).
- Trovato 1990 M. Trovato, „Inferno III“, *Lectura Dantis* 6, 1990, 28–41.
- Vermeule 1979 E. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1979.

- Vincent 1982 G. Vincent, *Recherches sur la Navigation de saint Brendan*, Aix-Marseilles, Université de Provence, 1982, diss.
- Wagenvoort 1971 H. Wagenvoort, „The Journey of the Souls of the Dead to the Isles of the Blessed“, *Mnemosyne*, ser. 4, 24, 1971, 113–161.
- Wright 1844 T. Wright, *St. Patrick's Purgatory: An Essay on the Legends of Purgatory, Hell and Paradise Current during the Middle Ages*, London, John Russell Smith, 1844.
- Zintzen 1976 C. Zintzen, *Reallexikon für Antike und Christentum IX*, Stuttgart, Anton Hiersmann, 1976, 647–652, s.v. Geister B.III.C.

INTERNETSKJE BAZE PODATAKA

www.jstor.org

<http://muse.jhu.edu> Project Muse

<https://archive.org/> Internet Archive: Digital Library of Free Books, Movies, Music

www.persee.fr Persée: Portail de revues en sciences humaines et sociales

<http://gallica.bnf.fr> Bibliothèque nationale de France

<http://www.cairn.info/> CAIRN. Izdanja francuskih i belgijskih izdavača Belin, De Boeck, La Découverte, Erès i Bibliothèque nationale de France

www.documentacatholicaomnia.eu Documenta Catholica Omnia, Omnium Papparum, Conciliorum, Ss Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiae Qui Ab Aevo Apostolico Usque Benedicti XVI Tempora Floruerunt

[www.http://bibliotecadigital.jcyl.es](http://bibliotecadigital.jcyl.es) Biblioteca Digital de Castilla y León

www.cvc.cervantes.es Centro Virtual Cervantes, Instituto Cervantes de España

MARINA MILIĆEVIĆ BRADAČ

BIRDS, SOULS, AND ANGELS

In antiquity, it was assumed that souls had wings and flew in swarms or flocks, and were therefore visualized as bees, butterflies, bats, and most commonly birds. In late antiquity and early Christianity, winged souls flying in mid-air were equated with angels. A distinction was also made between the damned and the saved, just as heavenly angels were distinguished from fallen angels. Then, in the story of Saint Brendan, birds appear that sing psalms—they are actually neutral angels who did not join Lucifer but also did not side with Heaven, and so they were punished in Hell, yet granted respite on Sundays. It is unclear how neutral angels entered this story: they do not appear in the Bible, they are not theologically acceptable, and we still do not know where they originated. Nevertheless, they became popular in folklore and literature during the Middle Ages and the Renaissance, and even up to the present day, despite theologians denying their existence.

Keywords: *birds, souls, angels, neutral angels, fallen angels*